

Arbeid en armenzorg Elementen voor historisch onderzoek naar de functies van de openbare armenzorg in België gedurende de eerste helft van de 19de eeuw

door

DIRK VAN DAMME
(aspirant N.F.W.O)

1

Er bestaat tegenwoordig nog weinig discussie over het feit dat de verarming van brede bevolkingslagen in de eerste helft van de 19de eeuw een versnelling heeft gekend. Net als in andere Westeuropese landen werden de elites en de overheden in België geconfronteerd met het feit dat steeds minder mensen op een onafhankelijke manier konden overleven. De wijze waarop ze dit feit 'problematiseerden' liep in de verschillende landen echter wel uiteen. Onder wat sinds de tweede helft van de 18de eeuw het 'pauperisme' en na het midden van de 19de eeuw geleidelijk de 'sociale kwestie' genoemd werd, begrepen de elites en de overheden in verschillende contexten andere zaken. De discrepantie tussen werkelijkheid en perceptie had verstrekkende consequenties voor de gevoerde sociale politiek in deze landen.

Dankzij recent sociaal-historisch onderzoek beginnen we een accurater inzicht te verwerven in de structurele oorzaken van het verarmingsproces in België¹. We kunnen hier volstaan met een korte schets. Voor wat het platteland betreft had de verarming van de bevolking te maken met de processen van commercialisering van de

1. Enkele belangwekkende syntheses zijn: C. LIS & H. SOLY, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen-Amsterdam, 1980); H. SOLY, 'De dominantie van het handelskapitalisme: stad en platteland (XVIde-XVIIIde eeuw)' en E. WITTE, 'Arm Vlaanderen (XIXde eeuw)', in E. WITTE e.a., *Geschiedenis van Vlaanderen van de oorsprong tot heden* (Brussel, 1983); C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk* (Beveren, 1981); P. VAN DEN ECKHOUT & J. HANNES, 'Sociale verhoudingen en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1840', in: *AGN*, dl. 10. (Haarlem, 1981), pp. 435-475; N. HAESSENNE-PEREMANS & E. HELIN, 'La naissance d'un prolétariat industriel', in: *La Wallonie. Le pays et les hommes*. T.1. *Des origines à 1830* (s.l., 1975), pp. 423-443.

landbouw, proto-industrialisering en demografische groei. In de loop van de 18de eeuw nam de polarisering in de agrarische bedrijven toe. Aan de ene kant groeide het belang van grote hoeven, hetgeen tot de proletarisering van de landarbeiders bijdroeg. Deze landarbeiders die voor het grootste deel van agrarische loonarbeid afhankelijk waren, zagen zich door lage lonen, seizoenswerkloosheid en de geringe mogelijkheden om aanvullende inkomstenbronnen aan te spreken, voor toenemende verarming geplaatst. Aan de andere kant nam tevens het aantal mini-bedrijfsjes van 1 tot 2 ha toe. Aanvankelijk bood proto-industrialisering, de ontwikkeling van rurale thuisnijverheden, in die gebieden een uitweg voor de semi-geproletariseerde keuterboeren, maar na het midden van de 18de eeuw trad een spiraalbeweging van stijgende pachtprizen en lagere lonen in gang. Die zette de mate waarin de vervlechting van agrarische en proto-industriële activiteiten aan de plattelandsbevolking enige weerstand tegen proletarisering en verarming bood, steeds meer onder druk. De plattelandsbevolking reageerde door de familiale zelf-exploitatie op te voeren, maar kon niet verhinderen dat, vooral in het tweede kwart van de 19de eeuw, absolute verpaupering en ontworteling haar lot werden. Met name de crisis van de Vlaamse linnennijverheid vormde de climax van de verarmingstendensen die sinds het einde van de 18de eeuw op het platteland werkzaam waren.

In de steden verscherpte de immigratie van verpauperde en ontwortelde plattelandsbewoners de situatie van de lokale armenbevolking, die door het verval van traditionele ambachten en nijverheden al zeer precair was. In sommige centra bood de industriële omwenteling nieuwe werkgelegenheid, maar deze bleek al gauw nieuwe verarmingsprocessen met zich mee te brengen. Lage lonen waren nauwelijks door een maximalisatie van het arbeidsaanbod van vrouwen en kinderen te compenseren en in de industriële steden impliceerde volledige proletarisering toenemende marktafhankelijkheid en het verlies van de mogelijkheden om op marginale subsistentiemechanismen een beroep te kunnen doen. De exponenten van deze verarmingstendensen zijn bekend: dalende kwaliteit van de voeding, fysieke 'degeneratie', dalende kwaliteit van de huisvesting, toenemende migratie, toename van marginale overlevings-economische praktijken zoals bedelarij, 'criminaliteit', enzovoort.

De meeste historici die de armenzorg in België bestudeerd hebben, lijken deze als een goedbedoelde, maar telkens opnieuw tot mislukking gedoemde poging te beschouwen om aan deze behoeftige bevolkingslagen toch enig soelaas te bieden². Uit bezorgdheid om de misdeelde, een of ander Verlichtingsideaal of een christelijk 'caritas'-idee zouden de elites door de armoede bewogen geworden en de armen ter hulp gekomen zijn. Slechts de te geringe inkomsten van de

onderstandsadministraties, zo luidt de redenering, zouden verhinderd hebben dat de armenzorg meer dan een druppel op de spreekwoordelijke hete plaat zou geweest zijn. In een analyse van de maatschappelijke rol die de armenzorg als instelling in de betreffende periode vervuld heeft, lijkt het ons noodzakelijk een precieser en minder 'idealistisch' inzicht te krijgen in de wijze waarop de elites en de overheden de verarming als 'sociaal probleem' gesteld hebben. Het kan bezwaarlijk voorgesteld worden dat zij de armoede zelf als probleem zouden erkend hebben. Stellig leefden humanitaire, al dan niet religieus geïnspireerde denkbeelden, doch deze kunnen niet meer dan een marginale rol toebedeeld worden in de processen waarbij uit de armoede het 'pauperisme'-vraagstuk geproblematiseerd werd. We dienen op zoek te gaan naar de specifieke doelstellingen en de concrete belangen die de elites en de overheden in de sociale politiek voorop hebben gesteld. Het gaat er dan niet zozeer om of de armenzorg als armoedebestrijding iets betekend heeft, dan wel welke functionele relaties de armenzorg met de structuren op economisch en politiek vlak verbinden. Voor een dergelijke analyse willen we in dit artikel enkele voorlopige bevindingen en hypothesen aandragen.

2

In welke context functioneerde de openbare armenzorg? O.i. moet de rol van de openbare armenzorg als sociale politiek aan het concrete verloop van het proletariseringsproces en de economische ontwikkeling enerzijds en de politieke ontwikkeling anderzijds gerelateerd kunnen worden². Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw hebben we in West-Europa te maken met een versnelling in de kapitalistische ontwikkeling, gekarakteriseerd door een op gang komende industriële omwenteling enerzijds en de geleidelijke neergang en transformatie van proto-industriële productieprocessen en onder meer daaruit voortvloeiende rurale crisis anderzijds. Deze processen leidden niet alleen naar proletarisering en verpaupering, maar maakten volgens de toenmalige elites in toenemende mate sociaal-politieke interventies noodzakelijk waarmee het verloop van de economische ontwikkeling begeleid kon worden. Concreter: de tot arbeid bekwame bevolkingsla-

2. Zie o.a. J. LOTHE, *Paupérisme et bienfaisance à Namur au XIXe siècle 1815-1914* (Brussel, 1978); N. HAESSENNE-PEREMANS, *La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la révolution industrielle. Une siècle de tension sociale (1730-1830)* (Parijs, 1981) en de talrijke artikels van deze auteur; P. PIROTTE, 'Bureaux de bienfaisance et population indigente en Hesbaye 1830-1870', *Ann. du Cercle hutois des Sciences et Beaux-Arts*, 32(1978), pp. 203-312.

3. Voor theoretische achtergronden zie C. LIS, H. SOLY, D. VAN DAMME, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa 1450-1914* (Leuven, 1985), inleiding.

gen moesten kost wat kost aan de arbeid gezet worden. Er dienden mechanismen ontwikkeld te worden die konden garanderen dat potentieel loonafhankelijke arbeiders zich inderdaad op de arbeidsmarkt zouden aanbieden, en bovendien juist daar waar ondernemers aan arbeid behoefte hadden. Alleen zo zou de prijs van de arbeid gedrukt en de economische ontwikkeling gestimuleerd kunnen worden.

Algemeen beschouwd kaderde de wijze waarop de elites het 'pauperisme'-vraagstuk problematiseerden in deze fundamentele sociaal-politieke bekommernis. Van fundamenteel belang was dat armoede, als een sociaal-economische realiteit uitmondend in te gering huishoudelijk inkomen, nauwelijks als een 'probleem' werd onderkend. Armoede werd gezien als een gevolg van een te gering arbeidsaanbod en zou vanzelf verdwijnen wanneer armengezinnen hun arbeidsaanbod zouden verhogen. Tussen armlastigen en bedelaars kon geen onderscheid gemaakt worden: de behoeftigen waren mensen die buiten de arbeid trachtten te overleven en via de argeloze liefdadigheid van welmenende burgers daar in staat toe gesteld werden. Meer nog, de arbeidsbekwame behoeftigen brachten volgens deze redenering de arbeid van anderen in gevaar omdat zij de prijs van de arbeid omhoog dreven en het land in de internationale concurrentie benadeelden. Enkel de arbeidsonbekwame armen werden als echte behoeftigen beschouwd, die door de gemeenschap dienden gesteund te worden.

Dergelijke sociaal-politieke imperatieven op het vlak van de openbare armenzorg waren vanzelfsprekend ook voordien vrij sterk geweest, maar eerst met de versnelling in de kapitalistische ontwikkeling in West-Europa kregen ze een dermate groot gewicht dat de openbare armenzorg in verschillende landen geheroriënteerd werd. De concrete maatregelen liepen naargelang van de specifieke economische voorwaarden in de verschillende landen echter vrij sterk uit elkaar. In Engeland was deze hervorming het meest ingrijpend. De 'New Poor Law' van 1834 poogde de steunverlening aan valide armen zoveel mogelijk af te schaffen, voerde de 'workhouse-test' in die steunverlening afhankelijk maakte van de bereidheid onder ellendige omstandigheden in een werkhuis te werken, en bepaalde dat de verleende steun in geen enkel geval de laagste lonen van vrije arbeiders kon benaderen ('less-eligibility'). Deze wet kwam tot stand na decennia van groeiende kritiek op de oude armenwetten die sinds het einde van de 18de eeuw de groei van een stelsel van relatief algemene bedeling mogelijk hadden gemaakt. Malthusiaanse argumenten tegen de instandhouding van een als overtollig gedefinieerd bevolkingsoverschot, Benthamiaanse en utilitaristische denkbeelden over sociale discipline en sociale regulering en economische belangen van zo-

wel rurale elites als industriële ondernemers waren in die kritiek met elkaar verweven⁴.

Nergens in West-Europa werd de openbare armenzorg op een dergelijk ingrijpende manier hervormd. Weliswaar waren in de continentale landen invloedrijke fracties van de noodzaak overtuigd om de arbeid zoveel mogelijk te stimuleren en de armenzorg in functie daarvan te rationaliseren, maar zij stonden daarbij tegenover andere krachten die de voordelen van het oude systeem niet wilden prijsgeven. Terwijl in Engeland de sociale politiek meer op de regulering van de arbeidsmarkt, op de industriële ontwikkeling en op de bevordering van onafhankelijkheid en respectabiliteit werd afgestemd, bleven op het continent sociaal-politieke opvattingen centraal staan die de afhankelijkheid van de paupers, de handhaving van de bestaande sociaal-economische verhoudingen en de garantie van de openbare orde en politieke stabiliteit beschermden. Op het continent was de relatieve surplusbevolking dermate omvangrijk dat zich geen sociaal-politieke noodzaak aftekende om die met alle mogelijke middelen de industriële arbeidsmarkt in te drijven. De overheden trachtten in eerste instantie de situatie van de bestaande sectoren te beschermen, veeleer dan de nieuwe industriële expansie te versnellen⁵.

Ook in België, het land dat na Engeland de sterkste industriële ontwikkeling kende, bleven de elites net als in de 18de eeuw vooral bezorgd om de situatie van de landbouw en de proto-industriële nijverheden. En deze veronderstelden een hoge demografische druk op het platteland: slechts dan konden de lonen laag en de pachtprizen hoog gehouden worden. Het was de beheersing van het rurale proletariaat die in België de sociaal-politieke prioriteit vormde. Populationistische opvattingen bleven op het continent en ook in België overheersen en meer Malthusiaanse opvattingen slaagden er niet in buiten een beperkte intellectuele kring door te breken⁶.

4. Enkele belangwekkende studies over de hervorming van de Engelse armenwet zijn: R. G. COWHERD, *Political economists and the English poor laws* (Athens, 1977); A. BRUNDAGE, *The making of the new poor law* (Londen, 1978); voor de plaats van 1834 in Westeuropees perspectief zie G. V. RIMLINGER, *Welfare policy and industrialization in Europe, America and Russia* (New York, 1971), hfst. 3; LIS, SOLY, VAN DAMME, *Op vrije voeten?*, hfst. 4.

5. Voor de armenzorg in andere continentale landen zie C. SACHSSE & F. TENNSTEDT, *Geschiede der Armenfürsorge in Deutschland* (Stuttgart, 1980); O. HUFTON, *The poor of eighteenth-century France 1750-1789* (Oxford, 1974); R. PRICE, 'Poor relief and social crisis in mid-nineteenth-century France', *European Studies Review*, 13 (1983), pp. 423-454.

6. Zie Y. CHARBIT, *Du malthusianisme au populationisme. Les 'Economistes' français et la population 1840-1870* (Parijs, 1981); voor België zijn in dit verband sommige stellingen uit oudere werken nog relevant, zie bvb. B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*. Vol. 1 (Leuven-Parijs, 1961); L. DECHESNE, *Histoire économique et sociale de Belgique* (Parijs-Luik, 1932); zie ook W. HAAGEN, '„Uitbuiting-door-handel" als verklaringfactor voor de vertraagde industrialisering van de linnennijverheid in Vlaanderen', *Hand. Maatsch. Geschied. en Oudheidk. van Gent*, 37 (1983), pp. 215-243, p. 229.

Weliswaar ontplooiden zich in de loop van de eerste helft van de 19de eeuw invloedrijke industriële drukkingsgroepen die de sociaal-politieke belangen van de industriële sector naar voor schoven, doch deze verschilden, in tegenstelling tot in Engeland, in hun interpretatie van het 'pauperisme'-vraagstuk nauwelijks van de meer 'traditionele' elites, zoals de adel. Zij ook beschikten immers over een omvangrijke arbeidsreserve en vreesden dat door een sociale politiek die de massale migratie van de verpauperde plattelandsbevolking naar de industriële centra tot gevolg zou hebben, de sociaal-economische en politieke voorwaarden voor de industrialisering veeleer ondergraven dan begunstigd zouden worden. Op die manier ontwikkelde zich een relatief stabiele consensus onder de elites over de te voeren sociale politiek.

Dit alles impliceerde dat het 'pauperisme' als een moreel probleem gedefinieerd werd. De armen moesten tot arbeid verplicht worden, door onderwijs en opvoeding tot een arbeidszaam leven heropgevoed worden, via religieuze moralisering en sociale disciplineren aan de ordelijke maatschappij aangepast worden, enzovoort. De arme was zelf schuldig aan zijn verpaupering en kon uit zijn onwaardig geachte toestand geraken, niet zozeer door economische onafhankelijkheid en 'self-help', maar door morele verheffing. Volgens de filantropen die het 'pauperisme'-vraagstuk behandelden, moest de armenzorg zich dan ook in een globaal programma van moralisering van de arbeidende klassen inschakelen, waarin ook onderwijs en opvoeding, hygiënisering en huisvestingsbeleid, enzovoort een plaats moesten krijgen⁷.

Na deze bondige schets van de krachtlijnen van de 'pauperisme'-discussie in België, zullen we trachten te achterhalen of de armenzorg de haar toebedeelde sociaal-politieke objectieven ook heeft kunnen waarmaken.

3

Bekijken we vooreerst de wettelijke bepalingen en de maatregelen die m.b.t. tot de organisatie van de armenzorg genomen werden. De wettelijke regeling van de openbare armenzorg ging op verschillende historische krachtlijnen terug. Ten eerste baseerde de 19de-eeuwse armenzorg zich op de laat-middeleeuwse communale liefdadigheid, die in de 'Tafels van de H. Geest' een diepgewortelde positie had behou-

7. Zie o.a. J. PUISSANT, 'Le bon ouvrier. Mythe ou réalité au XIXe siècle. De l'utilité d'une biographie J. F. J. DAUBY (1824-1899)', *Revue belge de Philologie et Histoire*, 56 (1978), 4, pp. 878-919; J. NEUVILLE, *La condition ouvrière au XIXe siècle. T.2. L'ouvrier suspect* (Brussel, 1980).

den. In de 17de en 18de eeuw waren dergelijke H. Geesttafels, veelal door geestelijken beheerd, nog zeer verspreid. Veel is er nog niet over hun concrete werking bekend, maar het lijkt erop dat de armenzorg een paternalistische liefdadigheid beoefenden die gericht was op de versterking van de lokale afhankelijkheidsverhoudingen⁸.

Een tweede lijn is deze naar de herhaalde pogingen van stedelijke besturen om de armenzorg op een 'rationele' basis te reorganiseren. In de vroege 16de eeuw gingen talrijke Zuidnederlandse steden, zoals vele andere in Duitsland, Engeland en Frankrijk, over tot een reorganisatie van de armenzorg op basis van een aantal sociaal-politieke krachtlijnen die tot op vandaag van belang zouden blijven. Deze waren: een verbod op bedelarij, centralisatie van de steunfondsen in een centrale armenkas, uitsluiting van vreemde en valide armen van bedeling, rationalisering van de bedeling en arbeidsplicht of -dwang voor de valide armen en bedelaars. Een dergelijke 'moderne' sociale politiek bleek functioneel voor de expansie van de exportnijverheden in deze steden. Zodra de economische groei echter stilviel, verdween ook de 'noodzaak' tot een rationele organisatie van de bedeling en grepen de elites en de overheden terug naar een meer ongedifferentieerde liefdadigheid⁹. Naargelang de specifieke economische en politieke situatie fluctueerde de sociale politiek van de overheden in de nieuwe tijd tussen een verbod op bedelarij en een min of meer rationele organisatie van de bedeling enerzijds, en een ongedifferentieerde liefdadigheid met een relatieve tolerantie van gecontroleerde bedelarij anderzijds.

In de laatste decennia van de 18de eeuw manifesteerde zich een nieuwe beweging tot rationalisering van de armenzorg in verschillende Zuidnederlandse steden. In de jaren 1770 leidde een econo-

8. M. J. TITS-DIEUDADE, 'Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen-âge', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), pp. 562-583; P. BONENFANT, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime* (Brussel, 1934). De concrete werking van de H. Geesttafels en armenzorg op het platteland blijft nog grotendeels onbekend. Enkele heemkundige en lokale studies kunnen nuttige informatie opleveren: R. VANHEUSDEN, 'Over de armenzorg te Munsterbilzen in de 18de eeuw', *Limburg*, 51 (1972), pp. 183-185; F. COURTEAUX, 'De Kapel van de H. Geest en de armenzorg te Aalst 1470-1970', *Het Land van Aalst*, 22 (1970), pp. 49-78; P. STUYVER, *De H. Geesttafel te Erpe gedurende de XVIIIde eeuw* (Mere, 1972); A. REMANS, 'Armenzorg te Genk tijdens het Oude Regime', *Limburg*, 37 (1958), pp. 261-273; J. DE BROUWER, *Geschiedenis van Lede* (Lede, 1963), pp. 136-144; A. DE VOS, *Geschiedenis van Ertvelde* (s.l., 1971), pp. 214-220; W. MASSIN, 'Het pauperisme te Montenaken in de jaren 1760-1770', *Limburg*, 54 (1975), pp. 97-118; D. LAMARQ, 'Armoede en armenzorg in het Land van Aalst in 1795', *Oostvlaamse Zanten*, 61 (1981), 1, pp. 3-26. Aan verschillende universiteiten werden licentiaatsverhandelingen over lokale armenzorg afgeleverd.

9. Zie H. SOLY, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), pp. 584-597; R. JUTTE, 'Poor relief and social discipline in sixteenth-century Europe', *European Studies Review*, 11 (1981), pp. 25-52.

misch herstel in deze steden, gepaard met een scherpe verpaupering op het platteland, tot toenemende belangstelling bij ondernemers en stedelijke autoriteiten voor een bedelingssysteem dat de valide armen tot arbeid zou dwingen en de bedelarij doen verdwijnen. Naar de richtlijnen uitgestippeld door de textielfabrikant en schepen van Ath Taintenier, werden in de periode 1772-1787 in volgende steden pogingen ondernomen om de steunfondsen in een 'aumône générale' te centraliseren, de bedeling te rationaliseren en de bedelarij te verbieden: Ath, Kortrijk, Brugge, Gent, Doornik, Antwerpen, Verviers en Lier¹⁰. Deze centrale armeninstellingen sorteerden de beoogde sociaal-economische effecten: soms droegen ze rechtstreeks bij tot een overheveling van de arbeidsreserve naar de expanderende sectoren en bedrijven, soms leidden ze op een meer indirecte manier tot een daling van de lonen doordat het aanbod op de arbeidsmarkt toenam, soms begunstigde ze de ondernemers door de lonen van de arbeiders met steun te supplementeren. Ook nu bleken de hervormingen echter niet bestand tegen economische achteruitgang. Tegen het einde van de 18de eeuw waren de meeste 'aumônes' verdwenen of in 'traditionele' bedelingsvormen teruggedraaid; op het platteland was de hele hervormingsbeweging zelfs volledig afwezig gebleven.

De hervormingen van de Franse periode waren beslissend voor de vorm die de armenzorg in België tot in de 20ste eeuw zou hebben. De Franse revolutie trachtte aanvankelijk een nationaal systeem van openbare armenzorg, gebaseerd op de verantwoordelijkheid van de staat voor de armen en een recht op onderstand, op te bouwen. Deze ambitieuze hervorming liep op een mislukking uit en werd, toen meer behoudsgezinde krachten de macht in Parijs overnamen, teruggedraaid. De wetten van 1796 die de Burelen van Weldadigheid, voor de huiselijke bijstand, en de Commissies voor Burgelijke Godshuizen, voor de liefdadigheidsinstellingen, oprichtten, vestigden de armenzorg terug op gemeentelijke grondslag en herstelden de oude sociaal-politieke premissen van de openbare armenzorg. In de Belgische departementen gebeurde de invoering van de nieuwe instellingen moeizaam, maar in de loop van het eerste decennium van de

10. BONENFANT, *Le problème du paupérisme*, livre 2; C. LIS, 'Sociale politiek in Antwerpen (1779). Het controleren van de relatieve overbevolking en het reguleren van de arbeidsmarkt', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2 (1976), pp. 146-166; Y. VAN DEN BERGHE, 'De algemene armenkamer te Brugge (1776-1925). Een poging tot rationaliseren en laïciseren van de armenzorg', *Standen en Landen*, 44 (1968), pp. 267-288; F. N'TAKABAZA, 'Le Bureau de Charité de Verviers (1783-1789)', *Bulletin de l'Institut archéol. liégeois*, 84(1972), pp. 107-123; M. KIN, 'Economische transformaties en verarming te Gent in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 8 (1982), 25, pp. 34-53; N. HAESSENNE-PEREMANS, *Les pauvres et le pouvoir. Assistance et répression au Pays de Liège (1685-1830)* (Kortrijk-Heule, 1983), pp. 45-50.

19de eeuw geraakte de administratieve basis van de gemeentelijke armenzorg geconsolideerd¹¹.

Met deze hervormingen kreeg België een armenzorgbestel dat in zijn institutionele vorm in een vreemde context was ontstaan. De Franse wetten weerspiegelden de trage economische ontwikkeling, de fragmentatie van de economische structuren en de sociaal-politieke klemtoon op politieke ordehandhaving in dat land. Een algemeen project van maatschappelijke regulering, zoals dat in Engeland met de nieuwe armenwet van 1834 vorm had gekregen, was er duidelijk niet functioneel en de overheid wenste er bijgevolg de kaders voor een lokaal gediversificeerde sociale politiek open te houden. De gemeentelijke instellingen boden een institutioneel kader dat inhoudelijk met een sociale politiek, aanpasbaar aan de lokale 'noden', kon opgevuld worden. Niettegenstaande de economische groei in België globaal genomen gunstiger perspectieven bood, beschouwden de elites en de overheden ook hier de gemeentelijke instellingen als een geschikt kader om een sociale politiek te voeren die flexibel op de regionaal ongelijkmatige economische ontwikkeling kon inspelen.

Hoewel de gemeentelijke onderstandsadministraties van de Noordnederlandse armeninstellingen verschilden, behield Willem I de Franse instellingen. De gemeentewet van 1836 nam de bestaande wetgeving over en in de verdere 19de eeuw zou aan die wetgeving niet veel meer veranderen. Tot in 1925 zou de openbare armenzorg op een merkwaardig continue wijze wettelijk geregeld blijven.

4

Bleef een globale wettelijke hervorming in de 19de eeuw uit, dan belette dit niet dat de armenzorg via allerlei administratieve of inhou-

11. Zie C. BLOCH, 'Notes sur la législation et l'administration de l'assistance de 1789 à l'an VIII', in: *Comm. de Rech. et de Publ. des docum. rel. à la vie écon. de la Révolution. Bull. trim., année 1908* (Parijs, 1908), pp. 232-250; J. VAN BORM, 'De archieven van de weldadigheidsbureaus als bron voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw' in *Hand. van het XLle congres Fed. van de Kringen voor Oudheidk. en Geschied. van België* (Mechelen, 1971), pp. 284-294; J. IMBERT, 'La centralisation administrative des hopitaux et de la bienfaisance dans les communes du département de la Dyle', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 19 (1951), 1, pp. 58-104, 2-3, pp. 196-335; HAESSENNE-PEREMANS, *Les pauvres et le pouvoir*, hfst. 5. Sommige oudere studies zijn voor de administratieve hervormingen op lokaal vlak interessant: G.J. SERVVRANCKX, *Mémoire historique et statistique sur les hospices civils et autres établissements de bienfaisance de la ville de Louvain* (Leuven, 1843); M. BOURGUIGNON, *Inventaire des archives de l'assistance publique de la ville de Louvain* (Tongeren, 1933); J. F. NEVE, *Gand sous la domination française 1792-1814* (Gent, 1927), pp. 242-266. In de Nederlandse departementen mislukten de Franse hervormingspogingen: P. B. A. MELIEF, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen-Djakarta, 1955), pp. 88 e.v.; J. IMBERT, 'L'influence de la législation française dans les départements hollandais (1810-1830)', *Annales universitatii Saraviensis*, 1 (1952), pp. 3-24.

delijke ingrepen in haar werking kon beïnvloed worden. Regelmatig trachtten bestuurders, filantropen, economen e.d. via geschriften of meer rechtstreekse interventies de armenzorg inhoudelijk te (her)oriënteren. Zo vormde het thema van de relatie van de armenzorg tot de arbeid een steeds terugkerende bekommernis. De armenzorg mocht volgens talloze auteurs geen beloning voor de luiheid worden, de armen moesten zo mogelijk aan de arbeid gezet worden en de steun diende zeer selectief en onder strenge voorwaarden verleend te worden. Reeds Taintenier had de opdracht van de openbare armenzorg duidelijk omljnd :

„ne donner aux valides que de quoi ne point mourir de faim en attendant qu'ils se soient mis en devoir de gagner leur vie par leur travail. Que vivre d'aumônes fait pour eux le métier le moins lucratif, ils en choisiront bientôt un autre”¹².

Aanbevelingen zoals deze om, in de lijn van het Engelse 'less-eligibility'-adagio, de steunverlening steeds als 'minder verkieslijk' dan loonarbeid te houden, en in plaats van de doellose en corromperende ongedifferentieerde liefdadigheid een 'rationele' weldadigheid te beoefenen, waren zeer talrijk. De steun diende zo gering te zijn dat zij de prikkel tot arbeid niet zou ondergraven maar integendeel de paupers juist zo in leven te houden dat zij toch tot arbeid in staat waren. De analyse van de armenzorg in Oost-Vlaanderen van de hand van de Oostvlaamse gouverneur Baron De Keerbergh uit 1819, is een ander voorbeeld van pogingen om de inhoudelijke werking van de openbare armenzorg te beïnvloeden :

„tous les indigents ne doivent en obtenir que pour autant qu'ils consentent à travailler (...). Il vaut mieux faire de sacrifices pour entretenir l'amour du travail, que pour alimenter la fainéantise”¹³.

En ook wanneer het armbestuur zelf werk verschaftte aan de paupers, mocht dit volgens hem niet hoog beloond worden :

„Il importe que le prix du travail que la charité fait exécuter reste en dessous de celui de la main-d'oeuvre qui régit les transactions de la vie commune. Car il convient que les indigents secourus par la bienfaisance publique, sentent le poids de leur dépendance, afin d'être stimulés sous cesse à s'en affranchir en restant dans la classe commune de citoyens”¹⁴.

De lokale oriëntatie van de openbare armenzorg bleek volgens talrijke auteurs in dit verband soms problemen op te leveren. Herhaal-

12. [J. F. TAINTENIER], *Traité sur la mendicité* (s.l., 1774), p. 23.

13. CH. L. G. DE KEVERBERGH, *Essai sur l'indigence dans la Flandre orientale* (Gent, 1819), p. 38. In dit artikel hebben onze voorbeelden meestal betrekking op Oost-Vlaanderen.

14. Ibid.

delijk werd het lokaal particularisme als probleem aangeklaagd. Volgens De Keeverberg waren de verschillen in bedeling tussen vaak naast elkaar gelegen gemeenten onaanvaardbaar groot :

„rien ne semble pouvoir expliquer l'énormité des disproportions qui sont annoncées comme réeles (...). Des différences, aussi exorbitantes dans une même province, et quelquefois entre les localités qui se touchent (...) semblent prouver qu'on a été beaucoup trop facile ou de beaucoup trop rigoureux, dans certains localités, pour accorder ou refuser les secours publics à ceux qui les ont sollicités”¹⁵.

De lokale besturen moesten volgens hem tot meer strengheid aangezet worden en de bedeling diende geharmoniseerd te worden. De krachtlijnen die de goeverneur aan de burgemeesters voorhield, beoogden een rationele organisatie van de bedeling te bevorderen :

1. een zuinige steun aan ouderlingen en gebrekkigen ;
2. arbeidsdiscipline door werkverschaffing voor valide armen ;
3. bedeling in verhouding tot de inkomsten van gezinnen ;
4. meer aandacht voor de arbeidszame opvoeding van pauperkinderen¹⁶.

Bleef de armenzorg wettelijk lokaal geregeld, dan vonden de overheden toch dat dit een harmonisch en 'rationeel' bedelingsbeleid niet in de weg hoefde te staan. Ook later in de 19de eeuw werden zij verontrust door uiteenlopende bedelingscijfers. Volgens talrijke verslagen zou de mate van bedeling variëren met de inkomsten van de armbesturen. Teveel rijke onderstandsburelen sprongen te mild met bedeling om. Ducpétiaux, de invloedrijke sociale hervormer, maakte daar in zijn analyses van het weldadigheidswezen een stokpaardje van :

„En étudiant les rapports qui existent dans certains localités entre le nombre des indigents et l'importance des dotations destinées à leur venir en aide, on observe aussi que ce nombre s'accroît souvent en raison des moyens d'assistance ; plus il y a de secours et plus il y a de demande, de tel sorte que si la quotité des aumônes pourrait encore augmenter il y aurait toujours des mains nouvelles disposées à les recevoir”¹⁷.

Grotere uniformiteit, strengheid, selectiviteit in het toekennen van steun, vooral aan valide armen, en controle was ook zijn boodschap. Het harmoniseren van bedelingspraktijken zou echter een onmogelijke opgave blijken. De lokale elites hanteerden de armenzorg in

15. Ibid., pp. 41-42.

16. Ibid., pp. 12-18.

17. E. DUCPÉTIAUX, 'Institutions de bienfaisance', in : *Exposé de la situation du Royaume (1841-1850)*. Titre III. Chapitre VII (Brussel, 1852), p. 262.

functie van de lokale noden en de voordelen die het systeem hen bood om dit te doen, gaven zij niet zomaar uit handen. De uiteenlopende sociaal-politieke 'noden' die zij in verschillende situaties aanduiden, vereisten een lokaal gedifferentieerde armenzorg.

Dit alles mag niet doen veronderstellen dat de elites en de overheden zich niet over een eventuele globale hervorming van het bestel zouden bezonnen hebben. Vooral rond het midden van de eeuw, met de toename van de bedeling in de Vlaamse linnenarrondissementen, werd de stroom publikaties van de hand van filantropen, economen, semi-officiële beleidsverantwoordelijken, bestuurders, e.d. over het 'pauperisme'-vraagstuk schier onoverzienbaar. Mensen als een Ducpétiaux en Arrivabene formuleerden hun kritiek in talrijke publikaties en ook buitenlandse auteurs zoals een Baron De Gerando of Wolowski en 'think-tanks' rond tijdschriften als 'l'Economiste belge' van Gustave de Molinari of het Parijse 'Journal des Economistes', mengden zich in het 'pauperisme'-debat. Hygiëne- en liefdadigheidscongressen grepen te Brussel en elders onder de stuwende leiding van mensen als Ducpétiaux plaats en vormden een forum voor omstandige analyses en voorstellen¹⁸. In deze debatten liepen verschillende argumenten door elkaar. Talrijk waren degenen die door het Engelse stelsel en zijn Malthusiaanse en utilitaristische fundamenteën gefascineerd waren. Aangezien de armenzorg de luiheid beloofde, moest zij zoniet afgeschaft dan toch ernstig gerationaliseerd worden. In de woorden van de Franse econoom L. Wolowski :

„Le temps des palliatifs est passé, il faut un remède radical ; l'aumône, nécessaire, indispensable pour adoucir les souffrances présentes, élargit peut-être encore la plaie qu'il s'agit de fermer ; car elle enlève à la population le reste de ce ressort moral qui peut seul la sauver d'une profonde déchéance. (...) Le pauperisme des Flandres doit, jusqu'à un certain point, être attribué à la prédominance trop exclusive d'une charité compatissante mais stérile, zélée mais aveugle, qui n'assure pas la vie des populations, car elle les empêche à peine de mourir ; qui alimente le mal au lieu de le dominer par des moyens préventifs”¹⁹.

In feite behelsde deze interpretatie een impliciete afwijzing van de sociaal-politieke krachtlijnen waarop de elites de armenzorg, vooral in het proto-industriële Vlaanderen, tot dan toe hadden gestoeld. Tij-

18. Enkele belangrijke voorbeelden zijn : E. DUCPÉTIAUX, *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres* (Brussel, 1850) ; J. ARRIVABENE, *Sur la condition des laborieuses et des ouvriers belges* (Brussel, 1845) ; J. M. DE GERANDO, *De la bienfaisance publique* (Brussel, 1839) ; L. WOŁOWSKI, 'Lettres sur la Belgique. Première lettre. Les Flandres — le paupérisme', in : ID., *Etudes d'économie politique et de statistique* (Parijs, 1848) ; V. WERY, *Mémoire sur l'organisation de l'assistance* (Brussel, 1851). Voor 'l'Economiste belge' zie B.-S. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique* (Brussel, 1956), pp. 57-61.

19. WOŁOWSKI, 'Lettres sur la Belgique', pp. 4, 11.

dens de crisis van de late jaren '40 in de Vlaamse linnenarrondissementen, die tot een geweldige toename van de bedeling had geleid, was volgens deze filantropen, waaronder Ducpétiaux, gebleken dat de armenzorg niet in staat was het 'pauperisme' uit de wereld te helpen en het de facto zelfs in stand hield. Naast deze argumentatie was er een tweede stroming die niet veel heil in het Engelse model zag en industrialisering veeleer als een bedreiging voor de bestaande hiërarchische orde beschouwde. Ook in hun ogen had de armenzorg gefaald, maar vooral omdat ze de paupers zou 'demoraliseren'. In deze visie moest de private armenzorg, die de behoeftige niet aan een regelmatig inkomenssupplement gewende, weer bevorderd worden. Als die immers oordeelkundig werd toegepast, zoals in de kerkelijke charitatieve organisaties, konden de armengezinnen beter vatbaar gemaakt worden voor moraliserende en paternalistische bevoogding door de elite.

Kortom, verschillende stromingen vloeiden in de 19de-eeuwse 'pauperisme'-discussie door elkaar. Diverse uitwegen werden voorgesteld: het sparen en het bevorderen van de 'self-help', het volksonderwijs en de uitbouw van educatieve voorzieningen, de verbetering van de hygiëne en de volkshuisvesting, e.d. In de praktijk bleef de openbare armenzorg echter ongemoeid. Weliswaar gaf de overheid verschillende malen opdracht om de armenzorg te onderzoeken (vragen in de kinderarbeid-enquête van 1843, opdracht van de 'Commission centrale de Statistique' en de provinciale statistiekcommissies, e.d.) en toonde ze belangstelling voor de debatten en congressen, maar tot een wetgevend initiatief kwam het niet²⁰. Sociale hervormingen grepen langs het armenzorgbestel om plaats. Niet een consensus over de deugdelijkheid van het systeem beschermde de openbare armenzorg tegen diepgaande hervormingen, maar veeleer de afwezigheid van een voor verschillende fracties aanvaardbaar alternatief en de geringe bijval die filantropische en intellectuele groepen bij de

20. *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants (1843-1846)*. 3 vol. (Brussel, 1846-1848). In het kader van de 'Commission centrale de Statistique' (opgericht in 1841) werden verschillende studies verricht, die in haar 'Bulletin' gepubliceerd werden: P.-C. VANDER MEERSCH, 'De l'état de la mendicité et de la bienfaisance dans la province de la Flandre orientale depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours (1740-1850)', *BCCS*, 5 (1852); CARTON, 'De l'état ancien de la mendicité dans la province de la Flandre occidentale', *BCCS*, 4 (1850); ook op vraag van de CCS: A. LACROIX, 'Recherches sur le paupérisme et la bienfaisance publique en Hainaut aux dix-huitième et dix-neuvième siècles', in: *Société des Sciences, des Arts et des Lettres de Hainaut. Mém. et Publ.*, T. 8. (Mons, 1848). Ducpétiaux formuleerde de opdracht van de sociale politiek die op het liefdadigheidscongres van 1850 ontworpen moest worden, als volgt: „de relever des classes déshéritées, d'opposer une digue à l'envahissement et à l'extension du paupérisme, et par la diffusion du bien-être, par l'enseignement et la pratique de tous les devoirs, de consolider les bases sur lesquelles repose l'ordre social", in *Congrès international de bienfaisance de Bruxelles. Session de 1856*, T. I (Brussel, 1857), p. III.

machthebbers voor hun voorstellen konden oogsten. We zullen verder zien omwille van welke belangen de bestaande armenzorg van hervormingsinitiatieven gevrijwaard werd.

5

De enige wettelijke wijziging die in de loop van de 19de eeuw in het stelsel van de openbare onderstand werd doorgevoerd, betrof de kwestie van de onderstandswoonst (*domicile de secours*). In het ancien régime bestonden er in de Zuidelijke Nederlanden, net als in andere Westeuropese landen, regelingen die bepaalden dat de arme enkel in zijn 'onderstandsgemeente', doorgaans zijn geboorteplaats of de gemeente waar hij een min of meer lange tijd gewoond had (doorgaans drie jaar), kon gesteund worden en zodoende vreemde armen van onderstand uitsloten. Deze wetten droegen tot de paternalistische binding en de afhankelijkheid van de pauper aan de lokale gemeenschap bij en belemmerden zijn mobiliteit. In Engeland schafte de 'New Poor Law' van 1834 de bepalingen van de 'Settlement Laws' voor het grootste gedeelte af zodat de vrije toevloed van de verpauperde plattelandsbevolking naar de industriële centra op gang gebracht werd; in België daarentegen werd deze wetgeving nog verzaard.

De Franse wetgeving uniformiseerde de verschillende naast elkaar staande regelingen en stelde de duur om een nieuwe onderstandswoonst te verwerven op 1 jaar. Tegen deze relatief soepele regeling kwam vooral van plattelandsgemeenten protest. Het zou voor de armen te gemakkelijk zijn om naar gemeenten met rijk gevulde armenkassen te verhuizen. Willem I bepaalde, in een poging de kritiek tegemoet te komen, de duur in 1818 op 4 jaar teneinde de afvloeiing van de armen naar de steden, een probleem dat in de crisisjaren van 1816-1817 ten top was gerezen, een halt toe te roepen. Bovendien werd de bepaling ingevoerd dat een behoeftige arme in nood elders dan in zijn onderstandsgemeente gesteund kon worden, maar dat de steunende gemeente de uitgaven, net als die voor verzorging in een hospitaal, van de wettelijke onderstandsgemeente kon terugvorderen. Het was de bedoeling op die manier de mobiliteit van paupers af te remmen, maar er tegelijkertijd voor te zorgen dat armen, die toch migreerden — en de onderstandswetten konden migratie niet tegenhouden — niet buiten het blikveld van de openbare armenzorg zouden terechtkomen²¹.

21. Voor het ancien régime, zie BONENFANT, *Le problème du paupérisme en Belgique*, pp. 116-126; voor Engeland zie J.S. TAYLOR, 'The impact of pauper settlement 1691-1834', *Past and Present*, 73 (1976), pp. 42-74. Voor de wet van 1818, zie MELIEF, *De strijd om de armenzorg in Nederland*, hfst. 4; E. VAN DER LINDEN, *Etude sur l'amélioration des habitations ouvrières et sur l'organisation du domicile de secours en Belgique* (Brussel-Luik, 1875), pp. 57-67.

In de toepassing van de wet tekende zich een groeiende belangen-tegenstelling tussen stad en platteland af. Plattelandsgemeenten kloegen dat de regeling, die bepaalde dat zij eventuele steunverlening van 'hun' armen in de steden dienden terug te betalen, op een zware financiële transfer neerkwam. Toch bleef de bezorgdheid om de afvloeïng naar de steden, een probleem dat in de crisis van de Vlaamse linnennijverheid weer naar boven kwam, zo sterk doorwegen dat het Parlement de wet in 1845 nog verzwaarde en de duur op 8 jaar bracht. Onder indruk van verhalen over misbruiken en frauduleuze toepassingen, oordeelde het Parlement het nodig de mobiliteit van paupers nog verder aan banden te leggen. Het voorschieten van steun werd moeilijker gemaakt en de regeling werd ingevoerd dat armen, die elders gesteund werden, naar hun wettelijke onderstandsgemeente konden teruggevoerd worden. De wet bleek in het voordeel van de steden uit te draaien, die nu immers alle middelen in handen hadden om zich van overvloedige armlastigen te verlossen. De parlementaire discussies rond de wet van 1845 laten duidelijk zien dat het de bedoeling was de paupers, om 'morele' maar stellig ook om sociaal-economische overwegingen op het platteland te houden :

„Personne n'ignore qu'ils sont mieux à la campagne, et pour leur bien-être physique et surtout pour leur bien-être moral ; le contact des hommes désœuvrés engendre dans les villes une foule de vices qui n'existent pas pour eux dans les campagnes”²².

In 1876 zou de duur om een nieuwe onderstandswoonst te verwerpen tot 6 jaar versoepeld worden en pas in 1891 zou de wet quasi geheel afgeschaft worden.

6

De openbare armenzorg werd in de eerste helft van de 19de eeuw gecomplementeerd door een aantal instellingen en initiatieven die, naast de huiselijke bijstand, tot doel hadden de dwang tot arbeid, de arbeidszame opvoeding en de opsluiting van zogenaamde 'professionele' bedelaars en landlopers te verzekeren. Aangezien bedelarij de prijs van de arbeid omhoog dreef en het 'pauperisme' in stand hield, moest ze volgens de overheid en talrijke filantropen kost wat kost verboden en bestraft worden.

22. *Annales Parlementaires. Chambre, séance du 28 octobre 1844* ; ook in : *Loi relative au domicile de secours du 18 février 1845* (Brussel, 1847). We hopen binnenkort rond de kwestie van de onderstandswoonst een uitgebreidere bijdrage te leveren.

De repressie en criminalisering van bedelarij en landloperij en de arbeidszame heropvoeding van bedelaars en chronische paupers behoorden dan ook steevast tot de programmapunten van elk hervormingsproject in de sfeer van de openbare armenzorg. Hoewel de lokale besturen vaak niet bij machte waren en misschien zelfs niet geneigd waren ze streng te doen uitvoeren, bleven wetten tegen bedelarij en landloperij gehandhaafd²³. Ze misten, zoals in vroegere periodes in de geschiedenis, meestal hun doel omdat de scherpe verpaupering, vooral op het platteland, hoe dan ook grote aantallen mensen noodzaakte op andermans vrijgevigheid een beroep te doen. Vooral in crisistijd werd bedelarij, ondanks alle verbodsbepalingen, door de lokale autoriteiten op een gecontroleerde manier (met behulp van de eeuwenoude bedelaarsinsignes) getolereerd :

„le manque momentané de travail a obligé les administrations locales à se relâcher partiellement sur l'exécution rigoureuse de ces dispositions concernant la répression de la mendicité”²⁴.

Vreemde bedelaars en zij die zich niet aan de gereglementeerde bepalingen hielden, werden evenwel hardhandig aangepakt. Voor de lokale besturen betekende deze gecontroleerde tolerantie dat de bedelaars onder toezicht van de autoriteiten bleven, terwijl zij toch niets aan de armenkassen kostten.

Deze relatieve tolerantie lag echter geenszins in de lijn van wat economen en filantropen als de opdracht van de openbare armenzorg definieerden. Toegelaten bedelarij ondersteunde volgens hen het pauperisme. Volgens deze redenering waren veel bedelaars en arbeidsonwilligen die hun fysieke gebreken veinsden. Faipoult, de Franse prefect van het Scheldedepartement, noemde in een verbodsbepaling tegen bedelarij van 1802 de tentoongestelde armoede eenvoudigweg geveinsd :

„la plupart sont des personnes valides qui sont à même de proceser un état honnête, qui leur donnerait au moins les mêmes moyens d'existence, que ceux qu'ils se procurent actuellement par les aumônes qu'ils arrachent à la bienfaisance des citoyens par leurs instances importunes & en affectant des infirmités, qui souvent ne sont que contrefaites et simulées”²⁵.

De bedelarij, vooral in haar aggressieve en ongrijpbare vorm van vagebondage, moest radicaal verboden worden. De echte armen kon-

23. Voor een overzicht, zie J. DRIOUX, 'Etude sur la répression du vagabondage et de la mendicité en Belgique', *Bull. mens. de la Société de Législation comparée*, 25 (1894), 4-5, pp. 306-364.

24. *Exposé de la situation de la province de la Flandre orientale en 1833* (Gent, 1834), p. 109.

25. *Préfecture du département de l'Escaut. Extrait du registre du Prefet. Ordonnance défendant la mendicité* (14 brumaire an XI).

den op het weldadigheidsbureau een beroep doen en voor de nietsdoende, professionele bedelaars dienden aparte instituties opgericht, die tergelijktijd als afschrikking, als straf en als heropvoeding tot een arbeidszaam en deugdelijk leven zouden functioneren. 'Dépôts de mendicité', opvolgers van de vroegere 'hôpitaux généraux', werden door Napoleon in 1808 opgericht om de recidieve bedelaars op te sluiten en herop te voeden. De dubbelzinnige opdracht die deze instellingen werd toebedeeld — zowel strafinrichting als heropvoedingsinstelling en asiel — en de extreme armoede op het platteland — die armoede en bedelarij tot onuitroeibare verschijnselen maakte — leidden tot een ineffektieve werking van deze instellingen. Talrijke auteurs spaarden hun kritiek niet op deze 'établissements bâtarde' (Ducpétiaux)²⁶. Het stelsel van de bedelaarsgestichten werd in 1848, 1866 en 1891 gewijzigd, zonder dat dit tot een fundamentele oplossing voor de bekritiseerde problemen leidde.

Een vergelijkbaar lot waren de 'weldadigheidskolonies' van de Hollandse 'Maatschappij van Weldadigheid' (in het Zuiden in 1822 opgericht) beschoren²⁷. Het was de bedoeling de paupers uit een weinig efficiënt armenzorgbestel te halen en hen productief te maken in de ontginning en exploitatie van woeste gronden. In zogenaamde 'vrije' kolonies werden armengezinnen op vrijwillige basis in een steeroepe hoeve ondergebracht en kregen ze werktuigen, wat grond en vee. In de 'dwangkolonies' werden, onder contract met de staat, kolonisten afkomstig uit de 'dépôts' tewerkgesteld. Ondanks een aanvankelijk enthousiaste respons vanwege de burgerij kreeg het initiatief met verlies aan belangstelling en financiële steun te kampen. Invloedrijke filantropen zoals Arrivabene en Ducpétiaux bekritiseerden de geringe mogelijkheden in een globale oplossing van het 'pauperisme'-probleem en in 1842 ging het project ten onder.

De 'ateliers de charité' tenslotte werden, eveneens door de Franse overheid in verschillende steden bevorderd, als werkhuizen met een functie van afschrikking en arbeidsdwang voor valide paupers opgevat, maar gingen in de praktijk vaak als een vorm van aanvullende tewerkstelling functioneren²⁸. De afschrikkingfunctie verloor aan

26. Zie E. MEUWISSEN, 'Les 'dépôts de mendicité au tribunal de l'histoire', *Ann. de la Société belge d'Hist. des Hôpitaux*, 19 (1981), pp. 47-67; L. STROOBANT, *Les dépôts de mendicité en Belgique. Notice historique* (Turijn, 1905).

27. A. COSEMANS, 'La Société de Bienfaisance et les colonies agricoles de Wortel et de Merxplas 1822-1842', *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 13 (1936), pp. 1-14; R.O.J. VAN NUFFEL, 'Giovanni Arrivabene et les colonies agricoles de Belgique', *Bull. de l'Institut hist. belge de Rome*, fasc. 36 (1964), pp. 485-494; HAESSENNE-PEREMANS, *Les pauvres et le pouvoir*, pp. 156-169.

28. Voor de oprichting van de 'ateliers de charité' zie P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française 1792-1814*. T. IV. *L'Empire* (Brussel, 1929), pp. 114 e.v.; zie ook bvb. M. ABELSHAUSEN, 'De Antwerpse Werkhuisen van Liefdadigheid (1801-1870): weldadigheidsinstelling of fabriek?', *Ann. Belg. Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 20 (1982), pp. 61-108.

betekenis wanneer zowel de werkloze paupers als de armbesturen de liefdadigheidswerkhuizen als een vorm van vervangende tewerkstelling gingen hanteren.

7

Tot hiertoe hebben we de armenzorg vooral 'van bovenaf', in termen van wetgeving en sociaal-politieke richtlijnen, bestudeerd. De werking van de armbesturen kon in de praktijk echter van de theorie afwijken. Welke functies vervulde de openbare armenzorg in de praktijk? Laat ons nu eens naar die praktijk kijken.

De belangrijkste activiteit van de weldadigheidsburelen — we beperken ons in wat volgt tot die — lag vanzelfsprekend in de bedeling van behoeftige gemeentenaren. In de eerste helft van de 19de eeuw werd ongeveer 20 % van de Belgische bevolking op een of andere manier, voor min of meer langere tijd, regelmatig of sporadisch gesteund²⁹. De steun was vaak in speciën, maar kon ook in de vorm van bijdrage voor huur, brandstof, pacht, e.d. of van levensmiddelen zoals brood, soep, aardappelen en goederen zoals klederen, huisraad, schoenen, e.d. zijn. In monetaire termen was de omvang van de bedeelde steun zeer klein. In 1801 bedroeg de steun per armlastige in Vlaanderen ongeveer 5 F/jaar, hetgeen in de orde van grootte van het weekloon van een dagloner lag. Er waren weliswaar grote lokale verschillen, maar globaal genomen bleef de steun in de loop van de 19de eeuw in dezelfde orde van grootte. In Haspengouw bijvoorbeeld kreeg een armlastig gezin met kinderen rond het mid-

29. Dit cijfer en de volgende synthese steunt op talrijke, zij het meestal fragmentarische lokale onderstandsstatistieken; het onderzoek biedt voorsnog geen basis voor een meer uitgewerkte synthese. Belangrijke werken zijn: E. SCHOLLIERS, 'De materiele verschijningsvormen van de armoede voor de industriële revolutie. Omvang, evolutie en oorzaken', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), 4, pp. 451-467; L. VAN BUYTEN, 'De ellendigen in moderne bronnen der Zuidelijke Nederlanden', *ibid.*, pp. 539-550; A. COSEMANS, *De bevolking van Brabant in de XVIIe en XVIIIe eeuw* (Brussel 1939), pp. 195-199; KIN, 'Economische transformaties en verarming'; PIROTTE, 'Bureaux de bienfaisance'; LOTHE, *Paupérisme et bienfaisance*, pp. 60-68; J. VAN BORM, 'Aspecten van het vroege industriële pauperisme. Mechelen 1822', *Ann. Belg. Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 4 (1966); C. LIS, 'Peilingen naar het belang van de steun verleend door het Bureau van Weldadigheid te Antwerpen (1836-1875)', *ibid.*, 6 (1968), pp. 79-120; ID., 'Peilingen naar de armoede te Antwerpen in het midden der 19e eeuw', *Belg. Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 46 (1968), 2, pp. 468-489; ID., *Verarmingsprocessen te Antwerpen 1750-1850* (Brussel, onuitg. doctoraatsverhandeling VUB, 1975), vooral deel III, hfst. 1; LAMARCQ, 'Armoede en armenzorg in het Land van Aalst'; N. HAESSENNE-PEREMANS, 'Hoe de armoede lenigen? De organisatie van de steunverlening aan huis in de gemeenten van de provincie Luik voor 1830', *Gemeentekrediet van België*, 33 (1979), 128, pp. 91-118; ID., 'Une enquête sur la bienfaisance sous le régime hollandais. Son intérêt pour l'histoire sociale et démographique de la province de Liège', *Belg. Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 53 (1975), 2, pp. 419-430.

den van de 19de eeuw ongeveer het equivalent van het loon van een dagloner voor 10 arbeidsdagen.

Een dergelijke lage steun bracht de levensstandaard van steunafhankelijke huishoudens tot onder het strikste levensminimum. Op geen enkele manier kon de steun, ook indien omgezet in caloriewaarde, voldoende zijn om zelfs maar minimaal te overleven. Het was bijgevolg niet mogelijk zonder andere inkomsten te overleven. Dit impliceert dat de steun veeleer de functie had het loon uit arbeid, zonder hetwelk overleven niet mogelijk was, te supplementeren dan het te vervangen³⁰.

Weliswaar was steunverlening niet de enige activiteit van weldadigheidsburelen. Deze ontplooiden in de loop van de 19de eeuw een waaier aan activiteiten die hen tot epicentra van de sociale politiek maakte. Inschrijving op de armenlijsten hield in dat men gratis aan allerlei formulieren kon geraken, dat men gebruik kon maken van de medische voorzieningen van het bureel, dat in begrafeniskosten tussengekomen werd en soms dat de kinderen kosteloos school konden lopen. Volgens sommige tijdgenoten, zoals Ducpétiaux, vormden deze 'voorzieningen' voor heel wat arbeiders de werkelijke reden om zich in het weldadigheidsbureel in te schrijven³¹. O.i. mag het belang van deze nevenactiviteiten niet overschat worden: het was in eerste instantie een materiële nood die grote aantallen mensen naar het armbestuur dreef. De activiteiten van de weldadigheidsburelen breidden zich ook in de 2de helft van de 19de eeuw uit. Ze werden ingeschakeld in vrijwel alle sociaal-politieke initiatieven die de elites en overheden ter oplossing van de 'sociale kwestie' ontplooiden: hygiënische en sanitaire initiatieven in de steden, het volksonderwijs, de huisvestingspolitiek, enzovoort.

We hebben reeds herhaaldelijk de oriëntatie van de openbare armenzorg op de lokale structuren beklemd toond. De concrete functies van de armenzorg liepen in verschillende contexten sterk uiteen. Bij gebrek aan voldoende talrijke en vergelijkbare lokale studies, is de analyse van de bedelingscijfers een belangrijke weg om hierop zicht te krijgen. Dit moet echter wel met de nodige voorzichtigheid gebeuren. Armenlijsten werden niet overal met de zelfde nauwgezetheid bijgehouden. Verschillende bronnen leveren vaak uiteenlopende cijfers. Bovendien liepen bedelingscijfers ook in nabijgelegen gemeenten vaak zo sterk uiteen dat de verschillen niet alleen aan divergerende sociaal-politieke strategieën toe te schrijven zijn. Ook in gemeenten waar men vergelijkbare bedelingssystemen zou verwachten blijken de mate waarin de onderstandsadministraties inkomsten ter

30. LIS, 'Peilingen naar het belang van de steun'.

31. DUCPETIAUX, 'Institutions de bienfaisance', p. 262.

beschikking kregen en de wijze waarop de steuncriteria toegepast en de -tarieven bepaald werden, sterk uit elkaar te liggen. Tenslotte moeten we ons goed realiseren wat we eigenlijk meten. Onderstandscijfers als indices voor de verarming van de bevolking hanteren is een riskante zaak: ze weerspiegelen immers niet de 'objectieve' hulpbehoefte, maar wel de mate waarin bedeed werd en beide gegevens konden zeer van elkaar verschillen. Vast staat dat de onderstandsadministraties maar een beperkt deel van de behoeftigen gesteund hebben en dat de steuncriteria die gehanteerd werden om bepaalde groepen van bedeling uit te sluiten, in de bestudeerde periode vaak verstrengd werden. Om al deze redenen heeft het weinig zin een uitgediepte statistische analyse van bedelingscijfers te maken. In wat volgt trachten we onder meer door enkele globale vergelijkingen in beschikbare armencijfers enkele algemene tendensen aan het licht brengen en die te koppelen aan hypothesen over de functies van de openbare armenzorg in België³².

1. Een eerste globale kijk op de onderstandsstatistieken leert dat de armlastigheid in de loop van de eerste helft van de 19de eeuw nog gestegen is. Het midden van de 19de eeuw kan beschouwd worden als de periode waarin de bevolking meer dan op welk tijdstip uit de moderne geschiedenis van steunverlening afhankelijk was. Ongetwijfeld had de verarming van de bevolking dan een hoogtepunt bereikt, veroorzaakt door de congruentie en wederzijdse versterking van verpauperingsprocessen in proto-industriële gebieden, vooral de Vlaamse linnenarrondissementen, en agrarische regio's enerzijds en de verarmingstendensen in de industriële centra anderzijds. Bovendien moet gewezen worden op het feit dat de verarming zelf de armlastigheidspercentages oversteeg: de onderstandsadministraties verstrengden hun steuncriteria en verlaagden hun -tarieven voortdurend om het hoofd te kunnen bieden aan de stijgende uitgaven.

2. Binnen deze globale tendens vertonen de onderstandsstatistieken sterke schommelingen, min of meer gelijklopend met fluctuaties

32. Armenstatistieken vindt men in tal van gedrukte bronnen terug: nationale, provinciale en gemeentelijke verslagen en rapporten zijn bijvoorbeeld interessant. De eerste nationale statistieken dateren uit de Hollandse periode en werden gepubliceerd als: *Verslag aan de Staten-Generaal over de instellingen van weldadigheid in [18..], overeenkomstig art. 228 van de Grondwet* ('s Gravenhage, 18..), voor de jaren 1818, '20, '22, '23, '24, '25, '28, '29. Voor de Belgische periode zie o.a. de reeds geciteerde werken van Ducpétiaux en Vander Meersch. De volkstelling van 1846 informeerde, i.t.t. latere tellingen, naar het al dan niet steuntrekkend zijn. Voor 1853 is er een financiële enquête: *Statistique des hospices et des bureaux de bienfaisance d'après les budgets de l'exercice 1853* (Brussel, 1856), verwerkt door A. MOUREAUX-VAN NECK, 'Assistance publique 1856-1956', in: *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique*. T. I., *Acta Historica Bruxellensia* 1 (Brussel, 1967), pp. 49-213.

in de conjunctuur, de voedselprijzen, politiek-militaire evenementen, en dergelijke. Duurtejaren, zoals 1817, leidden tot een plotse scherpe toename in de bedeling. Niet alleen wijst dit op de afwezigheid van een weerstandsbuffer bij de geproletariseerde bevolkingslagen en op de omvang van de groep van potentiële paupers, maar ook op de bereidheid van de elites en overheden om de economische en politieke consequenties van crisisfenomenen te temperen. Ze waren zich goed bewust van de mogelijk gevaarlijke gevolgen die dergelijke fenomenen, indien niet zorgvuldig beheerst, konden sorteren. Wanneer in het woelige eerste decennium van de Franse periode het Gentse armbestuur in financiële problemen kwam en in 1797 haar 15.000 armen niet meer kon ondersteunen, liet het het stadsbestuur weten dat dit een potentieel gevaarlijke situatie was :

„Nous connaissons le danger qu'en pourrait avoir si la distribution venait à cesser (...). Le peuple n'est-il pas aveugle, ne se laisse-t-il pas conduire souvent par l'impulsion de quelques intrigants ?”³³.

In dergelijke crisissituaties grepen de elites en de overheden niet alleen naar een uitbreiding van de bedeling, maar tevens naar initiatieven op het vlak van voedselvoorziening, private liefdadigheid, tijdelijke tewerkstelling, en dergelijke. De oprichting van het Gentse 'atelier de charité' in 1817 moet duidelijk gezien worden als een poging de werkloze en hongerende paupers van de straat en aan de arbeid te houden³⁴. De armenzorg behoorde tot het scala maatregelen dat de elites en de overheden als vormen van economisch en politiek 'crisismanagement' ter beschikking hadden.

3. De armlastigheidscijfers fluctueren ook seizoensmatig. Vrijwel overal overtrof de bedeling in de winter die in de zomer. De verklaring moet o.i. niet alleen in de prijsstijgingen gezocht worden, maar vooral in het seizoensmatig karakter van de arbeidspatronen. In verschillende soorten activiteiten bracht de winter een hiaat mee in de arbeidsjaarcyclus van de huishoudens. Vooral in regio's met commerciële landbouw sloeg de werkloosheid in de winter hard toe en ontbrak de mogelijkheid om door middel van thuisnijverheden deze periode te overbruggen. Door de armenzorg in dergelijke situaties een opvangfunctie toe te bedelen, stelden de overheden de arbeidershuishoudens in staat dit hiaat te overbruggen. Ook op die manier beschermdde de armenzorg de bestaande sociaal-economische verhoudingen.

33. Geciteerd in NEVE, *Gand sous la domination française*, p. 243.

34. *Rapport général à sa Majesté le Roi, sur la création, les progrès et l'état actuel de la maison de travail de charité établie à Gand* (Gent, 1818), pp. 4-5.

4. Volgens alle armenwetten moest de steun aan valide en arbeidsbekwame armen met alle mogelijke middelen vermeden worden teneinde de 'ledigheid' niet te belonen en aan te wakkeren. Alle filantropen wezen uitgebreid op de risico's die de bedeling van arbeidsbekwame armen kon meebrengen. Wanneer we naar de realiteit kijken dan kan niet ontkend worden dat werkloze valide arbeiders een belangrijk deel uitmaakten van de gesteunde bevolking. Zowel de leeftijdspiramides van de gesteunden als de 'oorzaken' die de administraties voor de armlastigheid aanduidden, wijzen op het feit dat validen niet in die mate van bedeling uitgesloten werden als armenreglementen en filantropische publikaties ons zouden doen geloven. Overigens lijkt de relevantie van allerlei scheidslijnen in de gesteunde populatie ons betwistbaar. Talrijke auteurs hanteren bijvoorbeeld een onderscheid in zogenaamd 'structurele' armen, waaronder weduwen, wezen, gebrekkigen, ouderlingen, en dergelijke verstaan worden, en 'conjuncturele' armen, een categorie die dan de valide arbeidsbekwame armen omvat. Soms schakelen ze dit gelijk met het onderscheid dat de administraties tussen permanent en tijdelijk gesteunden maakten. Ten eerste kan de validiteit van dergelijke vooral administratieve categorisering, die voor manipulering vatbaar waren, betwist worden. Ten tweede zijn dergelijke scheidslijnen vooral van ideologische aard. Het ging er de tijdgenoten om de terechte steunvragers van de 'valse', 'luie', 'arbeidsonwillige' paupers te onderscheiden. Het blijft zeer betwistbaar of aan een dergelijke categorisering ook een reëel verschil beantwoordde. Hoe dan ook, familiale desintegratie, risico's op ongevallen en ziekte, verarming op verschillende periodes in de levenscyclus, en dergelijke maakten net als de permanente dreiging van werkloosheid en ondertewerkstelling inherent deel uit van de proletarische existentie.

5. Wanneer we de verschillende regio's onderling vergelijken, dan vallen vooreerst de geringe aantallen bedeelden in de Kempen en de Ardeense arrondissementen op. Gedurende de gehele 19de eeuw bleef het percentage bedeelden in die regio's extreem laag. Tijdgenoten verwezen in dat verband naar de aanwezigheid van gemene gronden waar de armen nog een zekere toevlucht hadden³⁵. Inderdaad waren in die streken nog gemene gronden voorhanden. In Brabant en Vlaanderen waren deze door de druk van het rurale proletariaat reeds veel vroeger verdwenen. Toch lijken de gemene gronden

35. De kwestie van de 'gemene gronden' is een afzonderlijke studie waard. Veel nadruk op deze factor legt o.a. J. LEWINSKI, *L'Evolution industrielle de Belgique* (Brussel-Leipzig, 1911), hfst. 3; E. VANDERVELDE, *La propriété foncière en Belgique* (Parijs, 1900), pp. 130 e.v. Zie ook BONENFANT, *Le problème du paupérisme*, p. 26; DUCPETIAUX, *Mémoire sur le paupérisme*, p. 18.

ons geen afdoende verklaring. Veeleer lijkt ons de geringe proletarisering van de plaatselijke bevolking de doorslaggevende factor. De schraalheid van de Kempense bodem weerhield stedelijke geldbezitters van grondspeculatie, zodat de proletarisering er minder sterk was doorgedreven dan elders, wat geenszins impliceerde dat de armoede er minder groot was dan elders. Door de afwezigheid van proto-industriële of industriële activiteiten ontbrak de 'arbeidsmarkt', waarin de arbeidsreserve geïntegreerd zou moeten worden³⁶.

6. In rurale regio's, zowel die gekenmerkt door de expansie van commerciële landbouw als die met proto-industriële activiteiten, vulde de bedeling, blijkens de steuncijfers, belangrijke functies³⁷. De rurale economie was zo complex georganiseerd in in elkaar schuivende arbeidspatronen dat zij het moeilijk zonder een instantie kon stellen die garandeerde dat de arbeidsreserves in periodes dat zij niet kon aangesproken worden, beschikbaar bleef. De sedentarisering van de plattelandsbevolking was, zoals we reeds herhaaldelijk vastgesteld hebben, in de Belgische sociale politiek een zeer belangrijke imperatief, die door verschillende sociale groepen ondersteund werd. Op het platteland vormde de armenzorg naast een auto-consumptielandbouw een complementaire bron van subsistentie-inkomsten, die de agrarische loonarbeid of de inkomsten uit proto-industriële activiteiten kon aanvullen wanneer die tekortschoten. De omvang van de bedeling gedurende de crisis van de Westvlaamse linnennijverheid bevestigt alleen maar deze interpretatie. De elites hanteerden de armenzorg als een van de wegen om de verpauperende linnenwevers van migratie af te houden en zo de virtueel failliete archaische linnennijverheid te redden³⁸.

7. In de context van de industrialiserende steden vulde de openbare armenzorg enigszins andere functies. Het waren in eerste instantie de lokale paupers, armlastigen en bedelaars die het reku-

36. LIS, *Verarmingsprocessen*, dl. II, p. 166; J. C. G. M. JANSEN, 'Agrarische vernieuwingen in een revolutionair tijdperk 1850-1815', in: J. F. R. PHILIPS, J. C. G. M. JANSEN, T. J. A. H. CLAESSENS, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg* (Assen, 1965), pp. 1-109, zie pp. 13 e.v.

37. Voor het proto-industriële Vlaanderen wordt deze conclusie onderschreven door F. F. MENDELS, *Industrialization and population pressure in eighteenth-century Flanders* (New York, 1981), p. 208.

38. Zoals gezegd vormde de omvang van het 'pauperisme' en van de bedeling een belangrijk aspect in de crisis van de Vlaamse linnennijverheid, zie o.m. G. JACQUEMYNS, *Histoire de la crise économique des Flandres 1845-1850* (Brussel, 1929); A. VERMEERSCH, 'De pers en het pauperisme in Vlaanderen 1845-1848', *Bijdr. tot de Geschied. der Nederlanden*, 13 (1958), 2, pp. 81-100; J. DE BETHUNE, 'La crise linière et le paupérisme dans le Courtrais entre 1825 et 1850', in: *Hand. 35ste Congres Verbond der Geschied. en Oudheidk. Kringen van België*. Vol. I (Kortrijk, 1953), pp. 71-133.

teringsveld voor de nieuwe industriële sectoren vormden³⁹. De gesteunde bevolking werd door de ondernemers als een 'pool' van reservearbeid beschouwd. Lieven Bauwens bevestigde dit onrechtstreeks wanneer hij op de gunstige gevolgen van de tewerkstelling van be-deelden voor orde en rust wees :

„ Si on considère, que ces 21.910 personnes sont prises pour les 9/10 dans la classe indigente, si l'on considère que ces établissements [nl. de fabrieken - DVD] fournissent du moyens d'accoutumer au travail des orphelins et pauvres enfants, et donne à chaque instant une occupation temporaire aux ouvriers mêmes étrangers à cette espèce de fabrication, on verra facilement de quelle influence peuvent être ces établissements sur l'ordre et la sûreté publique ”⁴⁰.

De Gentse textielfabrikanten wensten de bedeelde arbeidsreserve zo goedkoop mogelijk aan te spreken. Gezien ook de relatief hoge lonen voor 'vrije' arbeiders trachtten ze op verschillende manieren de paupers als 'onvrije' arbeid aan te spreken. In dit kader passen pogingen van Bauwens om de Gentse gevangenis tot fabriek om te vormen, wees- en vondelingshuizen kinderarbeid te laten leveren en een (mislukt) project om te Gent een 'dépôt de mendicité' op te richten. Faipoult noemde in 1804 de Gentse gevangenis „une belle et importante manufacture” met „une main-d'oeuvre moins chère ”⁴¹. De repressie van bedelarij werd in de eerste jaren van de 19de eeuw, onder impuls van Faipoult, gevoelig opgevoerd. Toch impliceerde dit alles niet dat de armenzorg aan belang zou vermindere-n. Integendeel, tijdens de eerste decennia van de 19de eeuw steeg het bedrag dat het Gentse weldadigheidsbureel aan bedeling besteedde. Blijkbaar ging zij de taak op zich nemen de lage lonen de supplementeren of gedeeltelijk te vervangen bij ziekte, ouderdom, kinderlast of werkloosheid en zo de arbeidsmarkt te beschermen tegen desintegrerende en destabiliserende invloeden. De ondernemers zelf hanteerden de weldadigheid als een middel om de lonen te drukken en als een opslagplaats voor reserve-arbeid. De armenzorg liet hen toe soepel arbeid af te stoten en lage lonen uit te betalen. Tegenover klachten over lage lonen verwezen ze arbeiders naar het weldadigheidsbureel.

39. J. DHONDT, J., 'Notes sur les ouvriers gantois à l'époque française', in : ID., *Machten en mensen* (Gent, 1976), pp. 273-294.

40. L. BAUWENS, *A sa Majesté le Roi des Pays-Bas* (Gent, s.d.), ook in LEWINSKI, *L'Evolution industrielle*, p. 94.

41. F. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut*. Heruitg. dr. P. Deprez (Gent, 1960), pp. 57 e.v., 169 ; zie ook T. VAN ELEWIJCK, *La maison de force de Gand sous le Consultat* (Gent, 1924).

Uiteenlopende vormen van bedeling en diverse, soms enigszins contradictorische functies, kenmerkten de 19de-eeuwse armenzorg in België. In sommige gevallen functioneerde een systeem van 'algemene bedeling', in andere een restrictief bedelingssysteem, in nog andere vervulde de armenzorg veeleer een asiel functie. Hoe dan ook, de betekenis van de openbare armenzorg voor de economische ontwikkeling kan moeilijk genegeerd worden. Een toenmalige buitenlandse waarnemer besloot zijn overzicht als volgt :

„C'est ainsi que l'un des pays de l'Europe le plus peuplé, le plus industriel, le plus riche, le plus agricole, le plus libre, est en même temps le plus misérable et le plus pauvre”⁴².

Vanzelfsprekend is nog veel meer lokaal onderzoek nodig om bovenstaande hypothetische verklaringen te toetsen en te verfijnen. Wel is o.i. hiermee een verklarend kader geschetst waarmee de functies van de openbare armenzorg in België kunnen begrepen worden.

42. MOREAU CHRISTOPHE, 'Etat du paupérisme en Belgique', *Journal des Economistes*, 28 (1851), n° 120, pp. 380-389, p. 380.